

Muhammed Abduh'un Âdem Kıssasına Yaklaşımı

Arş. Gör. Hanefi ŞOLA*

Atıf / ©- Şola, H. (2015). Muhammed Abduh'un Âdem Kıssasına Yaklaşımı, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (1), 203-228.

Öz- *İslam geleneğindeki yaygın inanişâ göre dünya tarihindeki ilk insan çifti Âdem ile Havvâ'dır. Ancak Muhammed Abduh (ö. 1905), bu hususta İslâmî gelenekteki yaygın inaniştan farklı yorumlar ortaya koymaktadır. Abduh, Âdem ve Havvâ'nın yer aldığı kıssayı konu alan ayetlerdeki yorumlarında onların ilk insan çifti olmadıklarını söylemektedir. Ayrıca söz konusu kıssayı, insanın hayattaki evrelerini gösteren temsili bir anlatı olarak da değerlendirmiştir. Kıssaya yönelik bu yaklaşımı ise İslam düşünce tarihindeki Bâtini/İsmâîli geleneğe özgü yorumlarla aynı özellikler taşımaktadır. Keza bu yorumlama biçimi, modern dönemde ortaya çıkan demitolojizasyonla da benzerlik göstermektedir.*

Anahtar sözcükler- Abduh, Âdem, kıssa, yorum

Giriş

XIX. ve XX. yüzyıl Müslümanların Batı karşısında yenilgi yaşamaları ve çöküş dönemine girmeleriyle birlikte İslâm düşüncesinde kırılmalar yaşanmıştır. Nitekim bu yüzyılda gerek Mısır'da gerekse diğer İslâm coğrafyalarında Müslümanlar, Batı medeniyetinin inşa ettiği teknolojik, askeri ve siyasi üstünlük karşısında derin bir yenilmişlik psikolojisine girmiş, buna bağlı olarak da epistemolojik anlayışlarında Batı'daki hâkim epistemolojiye koşut bir değişim meydana gelmiştir. Bu bağlamda Kur'ân başta olmak üzere tüm dinî metinler, bu yeni epistemolojik anlayış çerçevesinde anlaşılmalı ve yorumlanmıştır. Buna göre yapılan yorumlardan vücûda gelen düşünceler, literatüre *çağdaş İslâm düşüncesi* olarak geçmiştir. Bu düşüncenin oluşmasında Mısır'da Cemâleddin Afganî (ö. 1897) ile Muhammed Abduh (ö. 1905), Hint alt kıtasında ise Seyyid Ahmed Han'ın (ö. 1898) kuşkusuz büyük rolleri vardır.

Çağdaş İslam düşüncesinin Mısır ayağını temsil eden Muhammed Abduh dinin temel problemlerini toplumsal ıslahla çözmeye çalışan bir kişiliğe sahiptir. Ona göre İslam

---

Makalenin geliş tarihi: 30.04.2015; Yayına kabul tarihi: 22.06.2015

* Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı, e-posta: hanefisola@hotmail.com

dünyasının içinde bulunduğu çok boyutlu geri kalmışlıktan kurtulmanın tek yolu İslâm'ın doğru şekilde anlaşılabilmesine bağlıdır. Bunun için de dinî ıslahatlara ve yeni düşünsel yaklaşımlara ihtiyaç vardır. Bunu gerçekleştirmek için öncelikle dini, selef döneminde anlaşıldığı gibi anlamalı, taklide karşı mesafeli durulmalı, akli olabildiğince işlevsellik kazandırmalı ve çağdaş bilimlerden de faydalanılmalıdır. Abduh, bu ıslahatlara ilkin Kur'ân'dan başlanması gerektiği kanaatine sahiptir. Buna göre Kur'ân'ın yeni bir bakış açısıyla canlı ve dinamik bir şekilde yorumlanması elzemdir. Bu anlamda Kur'ân'ı anlama ve yorumlamayı, klasik tefsirlerde olduğu gibi, metin çözümleme faaliyetine indirgememek gerekir. Ayrıca sıhhati sübut bulmamış rivayet materyaline de itibar edilmemeli; aksine Kur'ân, evvelimde Kur'ân'la yorumlanmalı ve bu süreçte akıl da olabildiğince fonksiyonel kullanılmalıdır.¹

Kur'ân tefsiri konusunda yeni bir yaklaşım getiren Abduh, kıssalar konusunda da geleneksel anlayıştan farklı yorumlar yaptığı görülmektedir. Sözgelimi, Fîl 105/4. ayette geçen, "(...)Onlara kurumuş çamurdan taşlar atan kuşlar..." şeklindeki ifadeleri, büyük bir sivrisinek sürüsünün taşıdığı salgın bir virüs ya da mikrop olarak izah eder.² Bazı kıssalardaki irrasyonel ifadeleri rasyonel bir zeminde ele alır. Sihrin mahiyeti,³ harabe olmuş şehre uğrayan kişinin durumu,⁴ Hz. İbrahim ve dört kuş⁵ gibi konulardan söz eden ayetler buna örnek gösterilebilir.

Abduh'un farklı yaklaşımı sadece sözü edilen kıssalarla sınırlı değildir. Nitekim onun Âdem kıssasına da farklı yaklaştığı görülmektedir. İşte bu yazıda Abduh'un Âdem kıssasına getirdiği yeni yorumlar detaylı bir şekilde ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede ilkin, kıssanın Kur'ân'daki çeşitli varyantlarına ve tasvip veya tenkite tabi tutmaksızın klasik tefsirlerde geçen bazı rivayetlere yer verilecektir. Ardından da söz konusu kıssada geçen Âdem, Hâvvâ, melek, şeytan, düşüş gibi isim ve kavramlara dair Abduh'un yorumları ile klasik tefsirlerdeki bilgilere başvurulacaktır. Böylece, Abduh'un kıssa hakkında yaptığı yorumun farklılığı ortaya çıkacaktır.

¹ Mustafa Öztürk, *Kur'an ve Tefsir Kültürümüz*, Ankara 2010, s. 147-149.

² Muhammed Abduh, *Tefsîru Cüz-i 'Amme*, Kahire, trs, s. 156-158.

³ Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr (Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm)*, Beyrut 2011, I. 325-326.

⁴ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, III. 42-44.

⁵ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, III. 47-49.

A. Kur'ân ve Klasik Tefsir Literatüründe Âdem Kıssası

1. Kur'ân'da Âdem Kıssası

Kur'ân'da Âdem, cennet ve düşüş kıssası çeşitli surelerde kısmen de farklı şekillerde yer almaktadır. Mushaf tertibine göre ilk olarak Bakara 2/30-38. ayetlerinde şöyle geçmektedir:

Hani, Rabbin meleklerle, "Ben yeryüzünde bir halife görevlendireceğim." buyurmuştu. Onlar da şöyle demişti, "Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birine mi görev vereceksin? Oysa biz seni her daim övmekte ve seni tesbih ve takdis etmekteyiz." Bunun üzerine Allah da, "Ben sizin bilmediğinizi bilirim." demişti.

Allah Âdem'e bütün varlıkların isimlerini öğretti. Sonra onları meleklerle göstererek, "Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi bana bunların isimlerini bildirin" diye buyurdu.

Melekler, "Seni bütün eksikliklerden uzak tutarız. Senin bize öğrettiklerinden başka bizim hiçbir bilgimiz yoktur. Şüphesiz her şeyi hakkıyla bilen, her şeyi hikmetle yapan sensin" diyerek karşılık verdiler. Allah, "Ey Adem! Onlara bunların isimlerini sen söyle." buyurdu. Adem, meleklerle onların isimlerini bildirince Allah şöyle buyurdu: "Göklerde ve yerde sizin için kavranamaz ve bilinemez olan her şeyi ben bilirim, yine dışa vurduklarınızı da, gizli tuttuklarınızı da ben bilirim demedim mi?"

Hani meleklerle, "Adem'in üstünlüğünü kabul edin." diye emretmiştik de İblis hariç tüm melekler Âdem'in üstünlüğünü kabullenmişlerdi. İblis ise (bundan) kaçınmış, büyüklük taslamış ve nankörlerden olmuştu.

Âdem'e de şöyle buyurmuştuk: "Ey Adem! Sen ve eşin cennete yerleşin. Oradaki ürünlerden dilediğinizi bol bol yiyin, ama şu ağaca yaklaşmayın, yoksa kendinize yazık edenlerden olursunuz."

Ne var ki şeytan onları orada ayarttı. Böylece onları içinde buldukları konumdan çıkardı. Bunun üzerine biz de, "Birbirinize düşman olarak inin. Sizin için yeryüzünde belli bir süre barınak ve yararlanma vardır" diye buyurduk.

Derken, Adem rabbinin ilhamıyla nasıl af dileceğine dair birtakım sözler öğrendi ve af diledi. Allah da onun tövbesini kabul buyurdu. Şüphesiz o, tövbeleri çok kabul edenler, çok başlıyandır.

Evet, onlara, "Hepiniz orayı terk edin, çıkın gidin!" buyurduk.

Kıssa, A'râf 7/11-25. ayetlerde de şöyle geçmektedir:

Andolsun, sizi ilkin (sudan ve topraktan) yarattık; sonra size şekil verdik. Daha sonra da meleklerle, "Âdem'in üstünlüğünü kabul edin." buyurduk. İblis hariç hepsi bunu kabul ettiler, ama İblis dayattı ve onun üstünlüğünü kabullenmedi.

Allah, “Sana Âdem’in üstünlüğünü kabul et!” diye emrettiği halde seni bundan ne alıkoydu? diye sordu. (O da) “Ben ondan daha üstünüm. Çünkü beni ateşten yarattın. Onu ise çamurdan yarattın” Bunun üzerine Allah, “Şimdi bulunduğun makamı derhal terk et! Büyüklük taslamak ne haddine! Defol git! Artık sen aşağılıklardansın”

İblis, “(Öyleyse) bana insanların tekrar diriltilecekleri güne kadar süre verir misin?” dedi. Allah da, “Sana istediğin süre verildi.” buyurdu. İblis dedi ki: “(Öyle ise) beni azdırmana karşılık, yemin ederim ki, ben de onları saptırmak için senin dosdoğru yolunun üzerinde elbette oturacağım. Sonra (pusu kurup) onlara dört yandan sokulacağım ve sen onların çoğunu şükredenlerden göremeyeceksin.” Allah da şöyle buyurdu: “Yerilmiş ve kovulmuş olarak çık oradan. Andolsun ki ben de cehennemi sen ve senin peşinden gidenlerle, hepinizle dolduracağım.

Allah, “Ey Âdem! Sen ve eşin şu cennette/bahçeye yerleşin. Dilediğiniz ürünlerden yiyin. Fakat şu ağaca yaklaşmayın. Yoksa kendinize yazık edenlerden olursunuz. Derken, şeytan kendilerinden gizlenmiş olan avret yerlerini onlara açmak/uzak tutulmuş cinselliklerini birbirlerine fark ettirmek için kendilerine vesvese verdi. Onlara, “Rabbimiz size bu ağacı melek olmayasınız ya da sonsuza dek yaşayamasanız diye yasakladı.” dedi. “Şüphesiz ben size öğüt veren biriyim” diye de onlara yeminler etti.

Sonunda İblis onları aldattı ve yasak ağaca yaklaşmalarını sağladı. Ağaçtan tatlıklarında kendilerine avret yerleri görüldü. Derhal üzerlerini cennet yapraklarıyla örtmeye başladılar. Rableri onlara, “Ben size bu ağacı yasaklamadım mı? Şeytan size apaçık bir düşmandır, demedim mi?” diye seslendi. Bunun üzerine Âdem ve eşi şöyle yakardılar: “Rabbimiz! Biz kendimize yazık ettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz.” Allah da şöyle buyurdu: “Birbirinizin düşmanı olarak cennetten/bahçeden çıkın gidin. Size yeryüzünde bir zamana kadar yerleşme ve yararlanma vardır. Orada yaşayacaksınız, orada öleceksiniz ve oradan (mahşere) çıkarılacaksınız.”

Söz konusu kıssa Tâ-hâ 20/116-123. ayetlerde ise şöyle geçmektedir:

Andolsun, biz daha önce Âdem’e (cennetteki ağacın meyvesinden yeme diye) emrimizi bildirmiştik. Ama o ise bu emri unuttu. Biz emre itaat konusunda onda bir kararlılık göremedik. Hani meleklere, Âdem’in üstünlüğü kabul edin.” buyurmuştuk da, İblis’ ten başka tüm melekler onun üstünlüğünü kabul etmişti; fakat İblis bunu kabule yanaşmamıştı. Biz de Âdem’e şöyle buyurmuştuk: “Ey Âdem! Şüphesiz bu (İblis) sen ve eşin için bir düşmandır. Sakın sizi cennetten çıkarmasın; sonra perişan olursunuz. Oysa cennette ne aç kalırsın ne de çıplak. Orada ne susuzluk çekersin, ne de güneş altında kalırsın.”

Nihayet şeytan ona şöyle fısıldadı: “Ey Âdem! Sana ebedilik ağacını ve yok olmayan bir saltanatı göstereyim mi?” Bunun üzerine onlar o ağacın meyvesinden yediler. Ardından çıplaklıklarının farkına vardılar ve cennetteki yapraklarla üzerlerine örtmeye başladılar. Âdem Rabbine isyan etti ve yolunu şaşırdı. Daha sonra Rabbi onu günahahtan

arındırdı ve tövbesini kabul etti ve ona doğru yolu gösterdi. (Ancak Allah onların şeytana uymasından dolayı) şöyle buyurdu: “Cennetten birbirinize düşman olarak çıkın-gidin.

Âdem kıssası Kur’ân’da ayrıca, Hicr 15/28-44., İsrâ 17/61-62., KeHF 18/50., Sa’d 38/71-85. ayetlerde de benzer şekilde yer almaktadır.

2. Klasik Tefsir Literatüründe Hz. Âdem Kıssası

İslâm geleneğinde Hz. Âdem hakkında rivayet ağırlıklı klasik tefsirlere müracaat edildiğinde bol miktarda rivayet malzemesiyle karşılaşılacaktır. Söz konusu rivayetlerin tümünü aktarılması bu yazıyı amacının dışına çıkaracaktır. Bu yüzden de söz konusu rivayetlerden kıssanın klasik tefsir literatüründe nasıl anlaşıldığına dair ana hatlarını verecek şekilde aktarılacaktır. Bu çerçevedeki rivayetlerden söz konusu kıssa hakkında aşağı yukarı şöyle bir tablo çıkmaktadır:

Yüce Allah Âdem’i yaratmadan önce dünyada yerleşik olarak cinler yaşamaktaydı. Bunlar bozgunculuk yaptıkları ve birbirlerinin kanını akıttıkları için Allah, İblîs’in komutasında bir melek ordusunu onların üzerine gönderdi. Bu ordu onları denizlere ve dağlara kadar kovaladı ve ele geçirdiklerini de öldürdü.⁶ Daha sonra Allah, bunlara halef yapmak için kendi elleriyle yapışkan, siyah ve kokan bir çamurdan Âdem’in bedenini oluşturdu. Âdem’i meydana getirdiği bu beden kırk gece ya da kırk yıl yerde bıraktı. Bu kırk gün/yıl içinde İblîs Âdem’in suretinin yanına gelir, ayağıyla onu tekmeler ve o kalıptan çıkan sesi dinlerdi. Ardından İblîs onun ağızından girip arkasından, arkasından girip ağızından çıkar ve ona şöyle derdi: “Sen boş yere; bu sesi çıkarmak için değil, bir amaç için yaratılmışsındır. Sana musallat olacak güç bana verilirse seni kahr-ı perişan edeceğim, sen bana musallat olursan sana boyun eğmeyeceğim.”⁷

Allah ona ruhundan üflediğinde ruh cesede başından girdi. Ruhun ulaştığı yerler et ve kana dönüştü. Ruh, Âdem’in göbek hizasına ulaşınca, Âdem bedenine beğenerek baktı ve hareket etmeye çabaladı ancak başaramadı. Ruh bedeninin tamamına girince Âdem hapşırıldı, kendisine verilen ilhamla: “Âlemlerin rabbi olan Allah’a hamd olsun” dedi. Allah da ona, “Allah sana merhamet etsin ey Âdem!” diyerek karşılık verdi. Daha sonra Allah, aralarında İblîs’in de bulunduğu meleklerle, “Âdem’e secde edin!” diye emretti. İblîs hariç tüm melekler verilen emre boyun eğerek secde etti. İblîs ise kibreye kapılarak, “ Ben ona secde etmem; zira ben ondan hayırlıyım. Üstelik ondan yaşça da büyüğüm ve yaratılış

⁶ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân 'an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, Kâhire 2009, I. 299; Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Cidde 1998, I. 228-229; Ebu Abdillâh b. Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Camiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Kâhire 2010, I. 259.

⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I. 301-302; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I. 232; Kurtubî, *el-Camiu li Ahkâm*, I. 259, 263-264.

bakımından da daha güçlüyüm.” diyerek Allah’ın emrine karşı geldi. Böylece Allah, İblîs’ten rahmetini çekmiş ve onu taşlanan bir şeytan yapmıştı.⁸

Allah yeryüzündeki canlı cansız ne varsa her şeyin adını Âdem’e öğretti. Zira melekler kendilerinin Âdem’den daha bilgili olduklarını fısıldaştıkları için bu varlıkların isimlerini meleklere sordu. Melekler, bu isimler hakkında hiçbir şey bilmediklerini fark edince Âdem’in gerçekten kendilerinden daha hayırlı bir varlık olduğunu anladılar. Bunun üzerine derhal tövbe edip ve hep bir ağızdan, “Biz senin bize öğrettiklerinin dışında bir şey bilmeziz” dediler.⁹

İblîs’i lanetleyip rahmetinden uzaklaştıran Allah, Âdem’in sükûnet bulması için eşi Havvâ’yı Âdem uyurken onun kaburgasından yarattı. Uykusundan uyanan Âdem, Havvâ’yı yanı başında görünce ona, “Sen kimsin?” diye sordu. O da, “Ben bir kadınıym” diyerek yanıtladı. Âdem, “Niçin yaratıldın?” diye sorunca, Havvâ, “Bana üflet etmen için” şeklinde cevap verdi. Melekler Âdem’in ilmini sınamak için, “Ey Âdem! Kadına neden dolayı bu ad verilmiştir?” diye sordular. Âdem de, “Çünkü o canlı bir maddeden yaratılmıştır” yanıtını verdi.¹⁰

Eşi Havvâ’yı da yarattıktan sonra Allah, ikisine, “Ey Âdem! Sen ve eşin cennette ikamet edin. Orada dilediğiniz gibi bolca ve afiyetle yiyin. Ama sakın şu ağaca yaklaşmayın. Aksi halde kendi kendinize yazık edenlerden olursunuz.”¹¹ buyurdu.¹² Kendilerine yasaklanan ağacın dalları âdeta sarmaşık gibi birbirine geçmiş ve meleklerin meyvelerinden yediği ebedilik ağacıydı.¹³

İblîs, Âdem ve eşinden intikam almak için cennete girip onları ayartmak istiyordu. Bu isteğini gerçekleştirmek için cennete girme teşebbüsünde bulundu. Ancak cennet bekçileri onun içeri girmesine izin vermediler. Bunun üzerine İblîs, yılanın yanına gitti ve kendisini ağızına alarak cennete sokup Âdem’in yanına götürmesini teklif etti. O zamanlar deve gibi dört ayaklı ve en güzel hayvanlardan biri olan yılan, bu teklifi kabul ederek onu cennet bekçilerinin yanından gizlice cennete sokarak Âdem’in yanına götürdü.¹⁴ İblîs, Âdem’le

⁸ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, I. 302; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, I. 236.

⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, I. 236-237; Ebu’l-Fadl Abdurrahman Celâleddîn es-Suyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr et-Tefsîr bi’l-Me’sûr*, Kâhire 2003, I. 101.

¹⁰ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, I. 335; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, I. 241; Suyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr*, I. 105.

¹¹ Bkz. Bakara 2/35.

¹² Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, I. 335; Suyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr*, I. 105.

¹³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, I. 342; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, I. 245. Yukarıda ebedilik ağacı olarak ifade ettiğimiz ağaç hakkında çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerde söz konusu ağacın türüyle ilgili olarak başak, zeytin, üzüm, incir ve şarap ağacı gibi farklı isimler nakledilmektedir. Bkz. Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, I. 337-340.

¹⁴ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, I. 342; Suyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr*, I. 108.

konusmaya çalıştı ancak Âdem karşılık vermedi. Bunun üzerine Havvâ'nın yanına giderek onu ayartmaya çalıştı. İblis'in ayartma tuzağına düşen Havvâ, yasak meyveden yedi ve Âdem'e bu meyvenin bir zararının olmadığını söyleyerek Âdem'i ikna etti ve yemesini sağladı. Bunun üzerine her ikisinin de avret mahalleri gözüktü.¹⁵ Âdem derhal bir ağacın dallarının arkasına gizlendi. O sırada Allah, "Âdem neredesin? diye seslendi. Âdem, "Buradayım ey Rabbim!" diye cevapladı. Allah, "Ortaya çıkmayacak mısın? Yoksa benden kaçıyor musun?" dedi. Âdem, "Bilakis ey Rabbim! Senden utanıyorum!" diye karşılık verdi. Bunun üzerine Allah, "Kendisinden yaratılmış olduğun toprak artık lanetlendi. Onun meyvesi dikene dönüştü" diye seslendi. Ardından Allah, Havvâ'ya yöneldi ve şöyle dedi: "Sen benim kulumu ayarttın. Artık çok zor doğum yapacaksın, karnındakini doğurmak istediğinde defalarca ölümün soğuk nefesini ensende hissedeceksin." Daha sonra yılanı döndü ve şöyle dedi: "O mel'un İblis'i ağızından cennete sokan sen, benim kulumu ayarttın. Bu yüzden sen de lanetlendin. Bundan sonra karnının üzerinde sürünecek ve sadece toprakla besleneceksin. Ayrıca sen âdemoğlunun, onlar da senin düşmanın olacak. Birbirinizle karşılaştığınızda sen onların topraklarını ısracaksın, onlar da senin başını ezecek."¹⁶

Bu olup bitenlerin ardından Âdem, Havva, İblis ve yılan Allah tarafından yeryüzüne indirildiler. Allah, Âdem'i Hindistan'a, Havvâ'yı Cidde'ye indirdi.¹⁷ Yere indirildikten sonra Havvâ'yı aramaya koyulan Âdem, onu Arabistan'da buldu. Her ikisinin buluştukları yere de Müzdelife denilmiştir.¹⁸ Ayrıca İblis Ebille adındaki bir yere, yılan da İsfehân'a indirildi.¹⁹

Cennette iken Arapça konuşan Âdem, Allah'ın emrini çiğneyince bu dil kendisine unutturuldu. Böylece artık Süryanca konuşmaya başlayan Âdem, tövbe edince Arapça'yı tekrar konuşmaya başladı.²⁰ İnsanoğlu içinde ölümü ilk tadan kişi olan Âdem'in kefeni Allah tarafından cennetten gönderildi. Naaşı melekler tarafından yıkayıp kefenlendi, cenaze namazı da Cebrâil tarafından kılınıldı. Ayrıca cesedin baş tarafı kibleye gelecek şekilde kabre defnedildi ve orada hazır bulunanlara da cenaze işlemlerinde takip edilecek yöntemin bu şekilde olacağı söylendi.²¹

¹⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I. 342; Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mesûd el-Ferrâ el-Beğavî, *Meâlimu'l-Tenzîl*, Beyrut 2010, I. 34; Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, I. 108-109.

¹⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I. 342-343. Yakın rivayet için bkz. Kurtubî, *el-Camiu li Ahkâm*, I. 291.

¹⁷ Beğavî; *Meâlimu'l-Tenzîl*, I. 34; Kurtubî, *el-Camiu li Ahkâm*, I. 297.

¹⁸ Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, I. 111.

¹⁹ Beğavî; *Meâlimu'l-Tenzîl*, I. 34; Kurtubî, *el-Camiu li Ahkâm*, I. 297..

²⁰ Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, I. 115.

²¹ Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, I. 121.

B. Muhammed Abduh'un Âdem KISSASINA Yaklaşımı

1. Âdem

İslâm tefsir geleneğindeki genel eğilim ile İslâm düşünce geleneğinde yaygın inanç, dünya tarihindeki ilk insanın (Ebu'l-Beşer) Hz. Âdem olduğu yönündedir.²² Buna mukabil İmam Muhammed el-Bâkır (ö. 113/731) ile İmam Cafer es-Sâdık'a (ö. 148/765) dayandırılan bazı rivayetlere ve Muhyiddin İbn Arabî'ye (ö. 638/1239) göre ise Kur'an'da sözü edilen Âdem, yeryüzünde yaşayan ilk insan olmayıp ondan önce nice Âdemler gelip geçmiştir.²³

Müfessirlerin büyük çoğunluğu Kur'an'da Hz. Âdem'in ilk insan olduğuna delil olarak Nisâ 4/1. ayeti göstermişlerdir. Buna göre ayette geçen "*halaqaküm min nefsin vâhide-tin*" ifadesindeki "nefs"ten maksat Hz. Âdem'dir.²⁴ Ancak Abduh söz konusu ayette müfessirlerin çoğunluğu tarafından savunulan bu görüşü isabetli bulmaz. Ona göre müfessirlerin bu yorumu, ayetin ne nassına ne de zahirine delalet etmemektedir. Zira aynı müfessirler ayette geçen "*yâ eyyühe'n-nâs*" hitabının ya Mekkelilerin tamamına ya da sadece Kureyşlilere yönelik kullanıldığı görüşünü savunmaktadırlar. Bu husus nazar-ı dikkate alındığında "nefs-i vâhide" terkinin Adnan'a veya Ya'rub ve Kahtan'a karşılık geldiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu terkinin Âdem hakkında olduğu görüşü isabetsiz olmaktadır.²⁵

Abduh'a göre "nefs-i vâhide" terkinin maksadın Hz. Âdem olmadığına karinesi ayette, "*Böylelikle ikisinden sayısız erkek ve kadın meydana getiren...*" denilmesi, "ricâlen/erkekler" ve "nisâen/kadınlar" ifadelerinin de nekre (belirsiz) kullanılmasıdır. Şayet bu ayetteki "nefs-i vâhide" terkinin maksat Hz. Âdem olsaydı ayetteki "erkekler" ile "kadınlar" ifadesinin marife (belirli) kullanılması, "çok/kesirân" sözcüğünün de sıfat olarak gelmemesi gerekirdi. Buna göre bu durum, türlerin çokluğuna ve "ikisinden" sözcüğündeki "iki"den maksadın Âdem ve Havvâ olmadığına işaret etmektedir.²⁶

Abduh, bu çerçevede bazı insanların Âdem ve Havvâ'yı ne bildiklerini ne de duyduklarını söyler. Hal böyleyken, yani tüm insanlığın hafızasında ortak bir ata söz konusu değilken, nasıl olur da tüm insanlığa yapılan genel hitaptan Hz. Âdem sonucu çıkarılabil-

²² Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşir el-Ezdî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, Beyrut 2003, II. 358; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî, *Te'vilâtu Ehl-i's-Sünne*, Beyrut 2005, I. 431; Beğavî; *Meâlimu't-Tenzîl*, I. 226; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâm*, I. 263.

²³ Şeyh Sadûk Ebî Cafer Muhammed b. Ali b. Huseyn Bâbâvevh el-Kummî, *et-Tevhîd*, Beyrut trs. s. 277; Ebî Bekr Muhyiddin Muhammed b. Ahmed b. Abdullah İbn Arabî, *el-Futûhâtü'l-Mekkiye*, Beyrut 1999, VI. 369.

²⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I. 177; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III. 2113-2114; Beğavî; *Meâlimu'l-Tenzîl*, I. 308; Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, (*Mefâtihu'l-Ğayb*), Beyrut 1995, IX. 167; Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâm*, III. 6.

²⁵ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, IV. 263.

²⁶ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, IV. 263.

mektedir? Kaldı ki insanlığın kökeninin Âdem'den başladığını, bunu söyleyenlerin de İbranîler olduğunu belirten Abduh, Çinlilerin insanlık için başka bir ata kabul ettiklerini ve kabul ettikleri bu atanın tarihinin ise İbranîlerin öne sürdükleri tarihten daha uzun bir geçmişe sahip olduğunu söyler. Nitekim insanlık tarihindeki kalıntıların üzerinde yapılan arkeolojik ve bilimsel çalışmaların da İbranîlerin kabul ettiği tarihi çürüttüğünü, Müslümanlar olarak Yahudilere ait olan bu insanlık tarihini onaylamak zorunda olmadıklarını, çünkü Tevrat'ta yer alan bu bilginin Hz. Mûsâ'nın aktardığı şekliyle orada kaldığına dair elimizde herhangi bir belgenin bulunmadığını belirtir.²⁷

Öte taraftan Kur'ân'da Âdem'den önce dünyada insan veya insana benzer bir akıllı varlığın bulunup bulunmadığı tartışmaları da yaşanmıştır. Âdem'den önce insan ya da akıllı bir varlığın yaşadığını ileri sürenler, "*Hani, Rabbin meleklerle: 'Bakın, ben yeryüzünde bir halife yaratacağım' demişti. 'Melekler, 'Biz seni güzel sıfatlarla nitelemek ve yüceliğini dile getirmekte iken orada bozgunculuk yapıp kan dökecek bir varlık mı yaratacaksın?' demişlerdi. [Bu serzenişe karşılık] Allah, 'Ben sizin bilmediğinizi bilirim.' buyurmuştu.*" mealindeki Bakara 2/30. ayetini referans olarak almışlardır. Nitekim Abduh bir çok müfessirin ayette geçen "halife" sözcüğü, yeryüzünde "hayvan-ı natık" (konuşan canlı) türünde bir veya birden çok sınıfın olduğunu ve bunların dünyadan silinip gittiklerin göstermekte olduğunu ifade ettiklerini belirtmiştir.²⁸

Bu müfessirlere göre melekler, ayette geçen soruyu, yeryüzünden silinip giden sınıfın yeryüzünü kana bulayıp fesat çıkarmalarına binaen sormuşlardır. Çünkü halifenin, yerini aldığı kimseye uygun karakterde olması ve onunla aynı potansiyele sahip olması gerekmektedir. Abduh, söz konusu müfessirlerin ilgili ayet hakkında aktardıkları bu rivayetlerle İran mitolojisinde geçen bilgilerin koştur olduğunu; dolayısıyla Âdem'in yeryüzünde yaşayan akıllı canlıların ilki olmadığı hususundaki bu bilginin, gerek ilgili rivayetlerde gerekse diğer kültürlerdeki mitolojilerde ittifak edilen tek husus olduğunu ifade etmiştir.²⁹ Nitekim bazı Şîî ve tasavvufî rivayetlerde de Âdem'in ilk insan olmadığı, ondan önce nice âdemlerin var olduğu muhtevası taşıyan nakillere rastlanmaktadır.³⁰

Abduh'un ilk insanın Âdem olamayacağına dair ifadelerinin gayet açık olmasına rağmen talebesi Reşîd Rızâ, hocasıyla aynı görüşte olmadığından olsa gerek ki, hocası Abduh'un ilgili ifadelerinden şunun anlaşılmasını gerektiğini belirtmektedir:

"Abduh'un bu iddialarındaki maksadı, Âdem'in ilk insan olmadığını kanıtlamak değil, şayet bilimsel ilerleme ve insanlığa ait tarihi kalıntılarda yapılacak arkeolojik çalışma-

²⁷ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, IV. 264.

²⁸ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 215; Muhammed Ammâra, *el-A'mâlû'l-Kâmile li-İmâm Şeyh Muhammed Abduh*, Beyrut, 1993, IV. 126.

²⁹ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 215; Ammâra, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, IV. 126-127.

³⁰ Mezkûr rivayetler için bkz. Şeyh Sadûk, *et-Tevhîd*, s. 277; İbn Arabî, *el-Futûhâtu'l-Mekkiye*, VI. 369.

lar neticesinde insanlığın birden çok atası olduğu ve Âdem'in de yeryüzündeki eski ve yeni bütün insanların atası olmadığı kesin olarak kanıtlanırsa bu durumun Kur'ân'la çelişmeyeceğini ortaya koymaktır."³¹

Nitekim Reşîd Rızâ bu konudaki görüşünü şu sözleriyle ifade etmiştir: "Bize, Ehl-i Kitâb'a ve Hindulara göre ilk insan, Âdem'dir."³²

2. Havvâ'nın Yaratılışı

Havvâ'nın yaratılışıyla ilgili Tevrat'a başvurulduğunda onun Âdem'den alınan bir kaburga kemiği ile yaratıldığı açıkça belirtilmiştir.³³ Buna mukabil Kur'ân'da Havvâ'nın ne yaratılışına ne de adına açık bir şekilde değinilmemiştir. Ancak Nisâ 4/1. ayette Allah'ın insanları bir tek nefsten yarattığı ve o nefsten de eşini (zevc) meydana getirdiği (*yâ eyyü-he'n-nâsuttekû rabbekümüllezî halaqaküm min nefsin vâhidetin ve halaqa minhâ zevcehâ*) ifade edilmiştir. Müfessirlerin büyük çoğunluğu tarafından bu ayette geçen "nefs" in Âdem, "ve halaqa minhâ zevcehâ" ifadesindeki "zevc" in de Havvâ olduğu belirtilmiş ve söz konusu zamirin de "nefs" e raci edildiği söylenerek Havvâ'nın da o "nefs" ten yani, Âdem'den yaratıldığı ileri sürülmüştür.³⁴

Abduh'a göre söz konusu müfessirlerin ileri sürdüğü bu görüş isabetli değildir. O, Kur'ân'da Havvâ'nın Âdem'in eğri kaburga kemiğinden yaratıldığına dair bir ifadenin geçmediğine değinerek, '*Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan*' ayetindeki ifadeyi, Tevrat'ın Tekvin bölümünde geçen ifadelerle örtüştürmek maksadıyla, Havvâ'nın yaratılışı olarak yorumlamak zorunda olmadıklarını belirtmiştir.³⁵

Abduh, bu kıssanın Tevrat'ta tarihsel bir hikâye olarak yer aldığını, ancak Kur'ân'da bu şekilde yer almadığını ifade etmiştir. Ona göre bu kıssanın Kur'ân'da geçmesindeki amaç, Âdem'in yaratılışından ve onun halife oluşunun ne anlama geldiğinden nasıl ders çıkartılması gerektiğini ortaya koymaktır. Bu çerçevede Kur'ân'ın hedefi bu kıssanın tarihsel akışını vermek değildir. Ayrıca dinin tarihsel olayları tarihin akışına göre aktarmak gibi bir görevi de bulunmamaktadır. Nitekim Kur'ân, dini hususiyetler konusunda tarihin penceresinden ancak ders çıkarmak için bakar. Bu sebeple Kur'ân, Tevrat'ın Tekvin bölümünde geçen ve içinde zaman ve mekân unsuru bulunan bu kıssaya zaman ve mekândan yalıtılarak yer vermiştir. Nitekim Tevrat ve İncil'deki kıssaların zaman ve mekân unsurunun ayrıntılı bir şekilde yer alması, kâinat ve yaratılış tarihini araştıran bilim adamlarının Hristi-

³¹ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, IV. 264-265.

³² Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, VIII. 291.

³³ Bkz. Tekvin: 2/18-25.

³⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III. 2114-2117; Beğavî; *Meâlimu'l-Tenzîl*, I. 308; Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, IX. 168-169; Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâm*, III. 6.

³⁵ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 231.

yanlık dinini reddetmelerine yol açmıştır. Çünkü deney ve müşahedeye dayalı bilimsel veriler, Tevrat'ta yer alan tarihin hatalı olduğunu ortaya koymuştur. Yeryüzündeki beşeriyet tarihinin Tevrat'ta belirlenen tarihten daha eskiye dayandığını gösteren beşeri kalıntıların bulunmasının ardından kimi Ehl-i Kitap bilginleri aşırı te'vile yönelmiş, kimisi de kitabı ve vahyi inkâr etmiştir.³⁶

Abduh, yukarıda geçen bilgiler çerçevesinde 'ondan eşini yaratan' ifadesinden, onun cinsinden eşini yaratan şeklinde anlaşılması gerektiğini söylemiştir. Ona göre ayetin zâhirînden de anlaşıldığı üzere Allah'ın Âdem'in bedeninden Havvâ'yı yarattığı şeklindeki bir anlamın kastedilmiş olması doğru değildir.³⁷

3. Melek ve Şeytân (İblîs)'ın Mâhiyeti

Abduh'un Melek ve Şeytân konusundaki iddiaları, klasik tefsirlerde geçtiğinden çok daha farklı bir mahiyete sahiptir. Buna göre Abduh'un gaybî varlıklarla ilgili ileri sürdüğü görüşler Kur'ân ve bazı hadislerdeki anlatımlarla örtüşmemektedir.

3.1. Melek

Melek kelimesinin hangi kökten türediği konusunda Arap dilcileri ihtilaf etmişlerdir. Dilciler tarafından melek kelimesinin 'mel'-lek', 'eleke, le'eke, lâke, elûk gibi farklı köklerden türediği ileri sürülmüştür.³⁸ Bu kelime Arapça'nın dışında Ugaritçe, Habeşçe ve İbranice gibi Sâmî dillerde 'l'ek' kökünden türetilip 'haberci, elçi' anlamında kullanılmaktadır.³⁹ Ayrıca kimi dilciler Melek kelimesinin başındaki mim harfinin zâid olmadığını, kelimenin asıl harfinden olup 'mülk' kökünden türediğini söyleyerek melek kelimesinin kuvvet ve güç anlamına gelebileceğini de ifade etmişlerdir.⁴⁰

Kur'ân ve bazı hadislerdeki anlatılardan hareketle inanç esaslarından biri olarak kabul edilen melek, istilâhî olarak şöyle tarif edilir: "Çeşitli kılıklara girebilen duyularla algılanmayan nûranî varlıklardır."⁴¹ Kur'ân'da meleklerin bazı özellikleri ve görevleri hakkında çeşitli bilgiler verilmiştir. İlgili ayetlerde onların sürekli olarak Allah'ı yüceltip secde ettikleri, emredildiklerini yerine getirdikleri, ibadetten asla usanmadıkları, hiç isyana/günaha bulaş-

³⁶ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 231; Ammâra, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, IV. 143.

³⁷ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 231; Ammâra, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, IV. 143.

³⁸ Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râğîb el-İsfehânî, *el-Mufredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, Kahire 2003, s. 31; Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz*, Beyrut 1996, IV. 111; Lütfullah Cebeci, *Kur'ân'a Göre Melek Cin Şeytan*, İstanbul 1998, s. 21-23.

³⁹ Ali Erbaş, "Melek", *DİA*, Ankara 2004, XXIX. 37.

⁴⁰ Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz*, IV. 111; Cebeci, *Kur'ân'a Göre Melek Cin Şeytan*, s. 22.

⁴¹ Cürçânî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, *et-Ta'rifât*, Beyrut 2007, s. 207.

madıkları ifade edilir.⁴² Yine bazı ayetlerde onların yiyip içmediklerine, kanatlı olduklarına ve çeşitli kılıklara girebildiklerine de değinilir.⁴³

Meleklerin mahiyeti konusunu Bakara 2/30-34. ayetlerin bağlamında ele alan Abduh ilkin, onların Allah'ın haber verdiği varlıklar olduğunu ve onların gerçek mahiyetinin ise Allah'a havale edilmesi gerektiğini söyler. Ayetlerde eğer onların kanatlı oldukları haber verilmekte ise buna inanılması gerektiğini; ancak bu kanatların, kuşların kanatlarında olduğu gibi tüyden veya başka maddelerden olmadığını belirtmektedir.⁴⁴

Abduh'un melekler hakkında selefe atfederek değindiği bu düşünceler, esasen meleklerle ilgili genel inanca aykırı bir muhteva içermemektedir. Ancak bu görüşün çağdaş dönemdeki insan zihni açısından tatmin edecek güçte olmadığını belirtir. Ona göre çağdaş dönemdeki insanı tatmin edecek güçte olan bir başka görüş daha vardır. Bu görüşe göre ise meleklerin bitki bitirmesi ya da insanı koruması, bilinenin aksine, özel bir anlama gelmektedir. Nitekim bu hususta varit olan nassların zahirine göre meleğin cismânî olarak sorumlu olduğu sabittir. Bu sorumluluğu deruhte eden nasslar, esasında, zahirinden daha derin bir anlamı imlemektedir. Buna göre nebatın bitirilmesi ya da insanın korunması Allah'ın yaratılışa verdiği özel bir kuvve (melek) ile olmaktadır. Evrenin idamesi bu kuvveye bağlıdır. Her tümel iş, özel bir kuvvet ve düzen üzerinden var olur. Bu özel güç ve düzen İslâm inanç literatüründe adı 'melek' olarak geçmektedir.⁴⁵

Vahye inanmayan bir kimse bu güce 'melek' demeyi inkâr edip meleklerin varlıklarına dair kanıt olmadığını öne sürse ya da vahye inanan kimse bu güce 'tabiat gücü' veya 'tabiat kanunu' demeyi kabul etmeyip bunun İslâm inanç literatüründe geçmediğini öne sürse bu hakikat değişmeyecektir. Aklı başında olan hiç kimsenin isimlere takılarak nesnelere göz ardı edemez. Böylece Abduh, gaybe iman etmeyen bir kimsenin kendisinden gizli olan birtakım güçlerin olduğunu ifade ederse, gaybe iman eden müminlerle aynı noktaya geleceğini belirtir.⁴⁶

Abduh meleklerle ilgili geleneksel inanca aykırı ifadelerini bu kadarla da sınırlamaz ve sözlerine şöyle devam eder:

Daha önce meleklerin gaybî varlıklar olduğunu, onların hakikatini bilemeyeceğimizi ve onlara Allah'ın bize bildirdiği kadarıyla sınırlı kalıp üstüne başka şeyler ilave etmeden inanmamız gerektiğine dair ifademiz geçmişti. Şimdi ise diyoruz ki, hayrın ilhamı ve şerrin vesvesesi Hz. Peygamber'in dilinden gaybe dayandırılmış hususlardandır. Adına

⁴² Bkz. A'râf 7/206; Ra'd 13/13; Tahrîm 66/6; Nahl 16/50; Fussilet 41/38.

⁴³ Bkz. Hûd 11/69-70; Zâriyât 51/24-28; Fâtır 35/1; Meryem 19/16-17;

⁴⁴ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 211; Ammâra, *el-A'mâlü'l-Kâmile*, IV. 122-123.

⁴⁵ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 222; Ammâra, *el-A'mâlü'l-Kâmile*, IV. 134-135.

⁴⁶ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 222; Ammâra, *el-A'mâlü'l-Kâmile*, IV. 135.

ilham denilen hayır düşünceleri ile vesvese denilen şer düşüncelerinden her birinin bulunduğu yer ruhtur. O halde melekler ve şeytanlar insanların ruhlarıyla birlikte bulunan ruhlardır. Dolayısıyla meleklerin değişik şekillere girebildiği bilgisi doğru değildir.⁴⁷

Daha sonra Abduh, meleklerin mahiyeti hakkında yorum yapanları, onlar hakkında konuşmanın sakınılması gerektiğini savunanlara tercih ederek onları "irfan talipleri" şeklinde nitelmiştir. Bu husustaki ifadeleri şöyledir:

"Sen, Allah'ın gökte melekleri bulunduğunu iddia etmiyor musun? Yeryüzündeki meleklerin nerede ikamet ettiğini biliyor musun? Onların bulunduğu mevkileri tayin ve meskenlerini tasvir edebiliyor musun? Onlardan sağında solunda bulunanların nerede oturduklarını biliyor musun? Onların seni karanlıkta aydınlatan nuranî cisimlerini görüyor musun? Ya da korku ve evhama kapıldığında onlar sana yakınlık göstererek seni teskin ediyorlar mı? Meleklerin her tarafında dağılmış durumda olan 'güçler' ya da 'ruhlar' olduğuna inansan; (...) bu kanaat seni daha da rahatlatmaz mı? Aklını daha huzura kovuşturamaz mı? Böylece sen, bir şeyi perdenin gerisinde görmüş, Kitab'ın bir sırrına vakıf olmuş olmaz mısın? Kendini bu gerçeklerin pırlıtlarını kabul etmede hazırlıklı görmüyorsan; gaybe iman eden, hakikati kavramada durumu Allah'a havale eden ve Kur'an'ın deyişiyle "Ona iman ettik, hepsi Allah'tandır." diyen kimselerdensen, şu halde irfan taliplilerini, senin de iman ettiğin Kur'an'ı tasdik ve senin de risaletini tasdik ettiğin Peygamber'e iman ettikleri sürece şüphecilikle itham etme! Onlar, imanlarında senden çok daha üstün ve Rablerinden sana göre daha hoşnuturlar. Dikkat et! Bir mü'min, daha önce ifade ettiğimiz gibi, Rabb'inden kendisine indirileni anlama konusunda kalbinin itminan bulunduğu bir tarza meylerse, o kimse dininde güven içindedir, Rabbinin geniş ihsanına mazhardır."⁴⁸

Reşid Rızâ, Abduh'un melekler hakkında yaptığı tüm bu yorumları şöyle değerlendirir: "Üstad Abduh'un amacı meleklerin ontolojik varlıklarını yok saymak değil, onları inkâr edenleri bildikleri ve akıllarının kabul edeceği bir şekilde ikna etmektir."⁴⁹ Reşid Rızâ bu değerlendirmesi, Abduh'un, "Şu halde irfan taliplilerini, senin de iman ettiğin Kur'an'a ve Peygamber'e iman ettikleri sürece şüphecilikle itham etme! Onlar, imanlarında senden çok daha üstün ve Rablerinden sana göre daha hoşnuturlar." ifadesi dikkate alındığında pek isabetli görülmemektedir.

Abduh'un görüşleri üzerinde yapılan bir çalışmada Abduh'un bir bütün olarak melekleri bir kuvve olarak algılamadığı belirtilmiştir. Bu da Abduh'un *Nehcu'l-Belâğa Şerhi* adlı eserinde melekleri dört kısma ayırmış olmasıyla temellendirilmiştir.⁵⁰ Söz konusu eserde

⁴⁷ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 221; Ammâra, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, IV. 134.

⁴⁸ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 225-226; Ammâra, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, IV. 138-139.

⁴⁹ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 224.

⁵⁰ Mehmet Zeki İşcan, *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasî Görüşleri*, İstanbul 1998, s. 286-287.

melekler, (i) ibadet erbabı, (ii) vahiy melekleri, (iii) insan ruhu ve bedenine bahşedilen kuvveler ve (iv) arşı taşıyan melekler.⁵¹ şeklinde sınıflanmıştır. Ancak bu görüşe karşı şöyle bir itirazda bulunulmuştur: Abduh bu görüşünü 1885 yılında yazdığı *Nehcu'l-Belâğa Şerhi* adlı eserinde dile getirmiştir. Bu nedenle sonraki dönemlerde melek kavramını sadece kuvve olarak sınırlamış olması muhtemeldir. Abduh'un *Tefsîrü Cüz-i Amme* adlı eserinde İnfitâr suresinin 10-12. ayetlerinin tefsirinde melek ifadesini kullanmadan, "İman etmeniz gereken ğaybî hususlardan biri, 'üzerimizde iyi ve kötü amellerimizi yazan hafaza'nın bulunduğu'dur."⁵² şeklindeki ifadeleri, söz konusu ihtimali teyit etmek için argüman olarak kullanılmıştır.⁵³

Abduh'un melek konusundaki görüşünün ne olduğu hususunda iki farklı yaklaşımın öne sürülmesi, Abduh'un melek konusundaki görüşünü net bir şekilde ortaya koymasından kaynaklandığı aşikârdır. Abduh'un melekler konusunda böyle bir tutum sergilemesine neden olan saik ise kanaatimizce, ya çevresindeki muhafazakâr ulemeden gelecek tacizden çekinmesi ya da melek konusundaki düşüncesinin netleşmemesinden ileri gelmektedir.

İblis (Şeytan)

Kur'ân'da on bir ayette geçen *İblis* sözcüğü, müfessirlerin çoğunluğuna göre gayri munsarif bir kelime olup Arapça'da 'ümit kesmek, pişman olmak' anlamına gelen *iblâs* kökünden türetilmiş bir isimdir.⁵⁴ Buna karşılık İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940) gibi bazı dilci müfessirler kelimenin Arapça kökenli olmadığını söylemişlerdir.⁵⁵ Batılı dilciler ise *İblis* sözcüğünün 'en büyük şeytan' anlamındaki Grekçe *Diabolostan* sözcüğünden Arapça'ya geçtiğini iddia etmektedirler.⁵⁶

Kur'ân'da on sekizi çoğul olmak üzere seksen sekiz yerde geçen *şeytan* ise bazen İblis'e bazen de kötülük üreten tüm cin ve insanlar anlamında kullanılmıştır. Kökeni hakkında görüş farklılığı bulunan "Şeytan" sözcüğü, Müslüman dilcilerce Arapça olduğu ileri sürülmekte olup hangi kök harflerinden türediği konusunda ise kaynaklarda, *uzaklaşma* anlamına gelen ş-t-n kökünden ya da *öfkeyle yanmak* anlamına gelen ş-y-t kökünden

⁵¹ Muhammed Abduh, *Şerhu Nehcu'l-Belâğa*, Beyrut 1990, s. 18.

⁵² Abduh, *Tefsîrü Cüz-i 'Amme*, s. 33.

⁵³ İsmail Albayrak, *Klasik Modernizmde Kur'ân'a Yaklaşımlar*, İstanbul 2010, s. 132.

⁵⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I. 543-544; Râğıp el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 70; Ebu'l-Hasen b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî, *Tefsîrü'l-Basît*, Riyâd 1430 (h.), II. 367-371.

⁵⁵ Vâhidî, *Tefsîrü'l-Basît*, II. 369-370.

⁵⁶ İlyas Çelebi, "Şeytan", *DîA*, İstanbul 2010, XXXIX. 99.

türetildiği şeklinde iki görüş geçmektedir.⁵⁷ Buna mukabil, bazı batılı dilciler onun İbranca'dan Arapça'ya geçtiğini iddia etmişlerdir.⁵⁸

Şeytanın Kur'ân'da hem insanlara hem de cinlere ait isim-sıfat olarak birçok defa da çoğul formatta kullanılması, bazı ayetlerde de Hz. Peygamber'in azgın düşmanlarının şeytan olarak ifade edilmesi, bu sözcüğün nesnel gerçekliği olan bir varlığı göstermekten ziyade, soyut-somut tüm kötü güçleri ve kötülüğe yol açan tüm etkenleri kombine eden bir ifade olduğunu akla getirmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'e dayandırılan, "Kıskançlık şeytandır, öfke şeytandır."⁵⁹ rivayeti de bu düşünceyi destekler niteliktedir.⁶⁰

Abduh, "*Meleklerle, 'Âdem'e secde edin' demiştik. İblîs'in haricindekilerin hepsi secde ettiler. O ise kaçındı, büyüklük tasladı ve inkâr edenlerden oldu.*" mealindeki Bakara 2/34. ayetinin tefsiri bağlamında meleklerin ontolojik varlıkları konusunda yaptığı te'vilin benzerini şeytanın ontolojik varlığı konusunda da yapmıştır. Buna göre Allah evreni yaratmış ve onun her parçasına kıvamını ve düzenini sağlayacak kendine mahsus kuvvetini (melek) vermiştir. Bütün bu varlıkları da türlere ayırmış ve her türü de sınırını aşamayacağı özel bir güçle donatmıştır. Sonra insanı yaratmış ve ona verilen özel bir güç sayesinde tüm evreni kontrol altına almıştır. İşte ayette geçen secdenin anlamı evrendeki güçlerin ona boyun eğmesidir. (...) Yalnızca, adına İblîs denilen bir güç insana secde etmeye, yani boyun eğmeye karşı çıkmıştır. İnsanın emrine girmeyen bu güç hakka tabi olmaya karşı çıkar; hayırlı işlerin yapılmasını engellemeye çalışır ve insana faydası dokunan ve maslahatına uygun eylemlerde güç harcamasına engel olmaya çalışır."⁶¹

Bu ifadelerle göre İblîs, varlık kazanmış diğer kuvveler gibi bir kuvvedir. Ancak bu kuvvenin meydana getirdikleri, sonuçları bakımından diğer kuvvelerden ayrılmaktadır.

Abduh, "Âdem kıssası bağlamında Kehf suresinde geçen '*İblîs cinlerdendi*' ayeti⁶² dışındaki tüm ayetlerde İblîs'in meleklerden biri olarak ifade edildiğini, dolayısıyla, İblîs'in cinlerden olması meleklerden farklı bir varlık kategorisinde olmasını gerektirmediğini belirtmektedir. Ayrıca Abduh, meleklerle cinleri birbirinden özlü bir şekilde ayırt edecek bir delilin de bulunmadığını ifade etmiştir. Buna göre ayetlerde de ifade edildiği üzere, melek ve cin arasında nitelik bakımından fark olsa da bu farklılık, sadece bir sınıf farklılığından ibarettir. Nitekim ayetlerin zahirinden de anlaşılın cinin meleklerden bir sınıf olduğudur. Abduh, bu konuda müfessirlerin çoğunluğunun da Kur'ân'da meleklerle hem cin hem de şeytan dendiğini ifade ettiklerini belirtmiştir. Sözelimi, "*Allah ile cinler arasında bir*

⁵⁷ Râğıp el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 264.

⁵⁸ Mustafa Öztürk, *Kıssaların Dili*, Ankara 2013, s. 113; İlyas Çelebi, "Şeytan", *DİA*, XXXIX. 99.

⁵⁹ Râğıp el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 264; Sem'in el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz*, II. 270-271.

⁶⁰ Öztürk, *Kıssaların Dili*, s. 114.

⁶¹ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 223; Ammâra, *el-A'mâlü'l-Kâmile*, IV. 135-136.

⁶² Bkz. Kehf 18/50.

soy birliği uydurdular.”⁶³ ayetinde meleklerle cin denirken; “*Cin ve insanın şerrinden insanların Rabbine (...) sığınırım.*”⁶⁴ ayetinde ise şeytana cin denilmiştir.⁶⁵

Abduh’un bu ifadeleri şeytanın esasta melekten nitelikleri dışında bir farkının bulunmadığını göstermektedir. Buna göre İblîs, melek taifesinin bir elemanıdır; dolayısıyla melekler hakkında söylenenler İblîs/Şeytan için de geçerlidir.

4. Kıssada Geçen Cennet ve Düşüş (Hubût)

Sözlükte “örtmek ve gizlemek” anlamına gelen ‘cennet’ kelimesi, ‘*cenn*’ kökünden türetilmiş bir isim olup “Sık dallarıyla toprağın görünmesini engelleyen sık ağaçlı bahçe” anlamında kullanılmaktadır.⁶⁶

Bakara 2/35. ayette geçen cennetin müminlere vaat edilen ahiret yurdu mu yoksa yeryüzünde bulunan bir bahçe mi olduğu hususu İslâm âlimlerince ihtilaf konusu olmuştur. Müslümanların büyük çoğunluğu bu cennetin müminlere vaat edilen ahiret yurdu olduğuna inanmaktadır. Buna karşın sahâbeden Übey b. Ka’b (ö. 33/654) ve tabiûn neslinden Vehb b. Münebbih gibi şahsiyetler ile İmam Ebû Hanife (ö. 150/767), İmam el-Mâturidî (ö. 333/944), Mutezile’den Kâ’bî (ö. 319/931), Ebû Müslim el-İsfahânî (ö. 322/934) gibi bazı âlimler Âdem’in iskân edildiği cennetin yeryüzünde bir bahçe olduğu fikrini benimsemişlerdir.⁶⁷

Yukarıda sözü edilen görüş farklılığına atıfta bulunan Abduh, kıssada geçen cennetin tayini konusunda kimsenin elinde her hangi bir delilin bulunmadığını belirtir ve söz edilen cennetin vaat edilen ahiret yurdu olmadığına dair gerekçelerini maddeler halinde şöyle sıralar:

(i) Allah Âdem’i ve neslini halife olması için yeryüzünde yaratmıştır. İnsanın yaratılmasındaki amaç halifelik yapması olunca, bu görev insan için gelip geçici bir ceza olmaz.

(ii) Allah Âdem’i yeryüzünde yarattıktan sonra onu semâya çıkarttığına dair her hangi bir şey zikretmemiştir. Oysa Allah onu semâya çıkartsaydı bunu mutlaka zikrederdi. Zira böyle bir durum büyük bir öneme sahiptir.

(iii) Vaat edilen cennet muttaki mü’minler girsin diye yaratılmıştır. Öyleyse lanetli ve nankör şeytan oraya nasıl girebilirdi.

⁶³ Bkz. Sâffât 37/158.

⁶⁴ Bkz. Nâs 114/1-4.

⁶⁵ Reşid Rızâ, *Tefsiru’l-Menâr*, I. 220; Ammâra, *el-A’mâlû’l-Kâmile*, IV. 133.

⁶⁶ Râğıb İsfahânî, *el-Mufredât*, s. 105.

⁶⁷ Bkz. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturidî, *Te’vilâtu Ehl-i’s-Sünne*, Beyrut 2005, I. 425; Fahrreddin er-Râzî, *et-Tefsiru’l-Kebîr*, III. 4. Konuyla ilgili olarak bkz. Öztürk, *Kıssaların Dili*, s. 146.

(iv) Cennet sorumluluk yurdu değildir.

(v) Allah, Cennette bulanana kişinin dilediği şeyden faydalanmasına engel koymaz.

(vi) Cennette isyan söz konusu değildir.

Abduh, Âdem'in bulunduğu cennetle, vaat edilen cennet karşılaştırıldığında niteliklerinin uyuşmadığını, üstelik vaat edilen cennette kesintisiz bir ihsan ve bağışın olduğunu belirtir.⁶⁸

Abduh konu ile ilgili sözlerini şöyle sürdürür: “Biz Âdem'e şöyle buyurduk: *Ey Âdem! Eşinle beraber şu bahçeye/cennete yerleşin...*” ayetinde ‘yerleş’ (uskun) denilmiş, ‘gir’ (udhul) denilmemiştir. Eğer Âdem üzerinde yaratılmış olduğu yeryüzünden cennete doğru gitseydi Allah, ‘gir’ (udhul) derdi ya da bu anlamda Âdem'in yeryüzünden cennete girdiğine işaret eden bir ifade kullanırdı. Ayette geçen ‘yerleş’ (uskun) ifadesi bize gösteriyor ki, yaratılış bu yeryüzü cennetindeydi ya da cennete yakın yerdirdi.”⁶⁹

Abduh, “*Bunun üzerine (Âdem'e, eşine ve İblis'e) 'ininiz' dedik.*” ayetinde inmek fiilinin çoğul sığasında getirilmesi ile ilgili olarak burada ‘Âdem'in nesli kastedilmektedir’ şeklinde bir açıklamaya gerek olmadığını, zira “*Bir kısmınız diğerine düşman olarak*” ayetindeki ifadede yer alan ‘düşmanlık’ olgusunun bu anlamı takdir etmeye engel olduğunu belirtmiştir. Buna göre ayette geçen düşmanlığın insan ile kendi nesli arasında değil, insan ile şeytan arasında cereyan edecektir.⁷⁰

İnmek anlamında kullanılan sözcük olan ‘hubût’un esas itibari ile yüksek bir mekândan daha alçak bir mekâna yukarıdan aşağıya doğru inmek anlamına geldiğini söyleyen Abduh, ‘Âdem semada idi’ görüşüne destekleyen âlimlerin ilgili ayette geçen ‘hubût’ sözcüğünün bu anlamını düşüncelerine dayanak olarak kullandıklarını belirtir. Ancak ona göre ilgili sözcüğün bunun dışında başka anlamları da vardır. Nitekim “Hubût” sözcüğünün sözlük anlamında geçen yüksekliğin ve alçaklığın soyut da olabileceğine değinen Abduh, Ebû Müslim el-İsfahânî'ye atfen “Hubût” sözcüğünün, “*Ceza ve yenilgi ile bir yerden aşağıya doğru yuvarlanmak*” anlamına da geldiğini söyler. Bu çerçevede Abduh, cennetin yüksekçe bir yerde olması ve oradan çıkmaya hubût denmesi uzak bir ihtimal olmadığı gibi onların vardıkları yeni yerin daha önce buldukları yerden daha aşağı mertebede olan bir yer olmasının da söz konusu olduğunu söyler. Ayrıca Abduh, bu kelimenin

⁶⁸ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 229; Ammâra, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, IV. 140-141.

⁶⁹ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 229; Ammâra, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, IV. 141.

⁷⁰ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 230; Ammâra, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, IV. 142.

“O halde çekin gidin Mısır ülkesine.”⁷¹ ayetinde olduğu gibi bir yurttan bir başka yurda gitmek anlamında olabileceğini de sözlerine ekler.⁷²

5. Âdem Kıssasının Temsili Anlatımı: Beşerin Merhaleleri

Selef ulemâsının Âdem’in yasak meyveden yemesi sonucu ismet sıfatına hâlel gelip gelmediği konusundaki tartışmalarına değinen Abduh, bu kıssanın temsili olarak ele alınması halinde Âdem’in ismetini tartışmanın kimsenin aklından geçmeyeceğini belirtir. Halef âlimlerince de bu kıssanın temsili kabul edildiğini söyleyen Abduh, Kur’ân’ın birçok anlamı açıklamak ve etkili hale getirmek amacıyla konuyu soru cevap formatına veya hikâye üslubuna tahvil ederek temsili olarak anlattığını vurgular. Ona göre Kur’ân, bu yöntemle zihinleri, zahiri anlamın daha ötesine çekmektedir. Tıpkı “O gün biz cehenneme, ‘doldun mu?’ diye, sordukça, ‘Yok mu başka cehennemlik’ diye karşılık verecek.”⁷³ ayetinde olduğu gibi. Çünkü bu ayetten maksat Allah’ın cehenneme soru sorması ve onun da Allah’a karşılık vermesi değildir. Burada asıl anlatılmak istenen, cehennemin ne kadar geniş olduğu ve ne kadar çok olursa olsun suçluların orayı dolduramayacağını temsili bir anlatımdır.⁷⁴ Bu sözleriyle Abduh, söz konusu kıssanın temsili olarak ele alınmasını önerir.

Kıssanın temsili olarak ele alınması halinde ilgili ayetlerin anlattığı kişi, ilk insan olan Âdem değil, Âdem’in şahsında insan türü olduğu anlaşılacaktır. Bu çerçevede Abduh ilgili kıssayı şöyle değerlendirmektedir:

“Allah’ın meleklerle, insanoğlunu yeryüzünde halife kılacağına dair haber vermesi, yeryüzünün, kendisine verilen içsel kuvvetlerle varlığını sürdüreceği bir kıvama geldiğini ve bu biçimiyle de yeni yaratılacak olan insan türüne hazırlandığını temsili yolla anlatımdır. Böylece bu tür, bu âlemi sevk ve idare edecek ve yeryüzündeki varlıklar bu şekilde olgunlaşacaktır.”⁷⁵

Meleklerin, insanın tercihlerini kendisinin seçmesinden, bilgi ve eylemde kendisine sınırsız bir yetenek verilmesinden dolayı yeryüzünde fesada neden olacaklarını zannettikleri ‘halife’ hakkında, ‘yeryüzünde fesat çıkaracak bir halife mi tayin ediyorsun’ şeklindeki soruları, bütün bu yeteneklerin insanda mevcut olduğunu anlatmaktadır. İnsanın bu yeteneğe sahip olması onun yeryüzünde halife olmasıyla da çelişmemektedir.⁷⁶

⁷¹ Bkz. Bakara 2/61.

⁷² Reşid Rızâ, *Tefsiru'l-Menâr*, I. 230; Ammâra, *el-A'mâlü'l-Kâmile*, IV. 142.

⁷³ Bkz. Kâf 50/30.

⁷⁴ Reşid Rızâ, *Tefsiru'l-Menâr*, I. 232; Ammâra, *el-A'mâlü'l-Kâmile*, IV. 144.

⁷⁵ Reşid Rızâ, *Tefsiru'l-Menâr*, I. 232; Ammâra, *el-A'mâlü'l-Kâmile*, IV. 144.

⁷⁶ Reşid Rızâ, *Tefsiru'l-Menâr*, I. 232; Ammâra, *el-A'mâlü'l-Kâmile*, IV. 144.

Âdem'e tüm isimlerin öğretilmesi, insanın yeryüzündeki her şeyi bilmeye yetenekli olduğunu ve yeryüzünü imar etmede bu bilgiden yararlanma potansiyeline de sahip olduğunu açıklamaktadır. İsimlerin meleklerle sunulması ve onların bu sorulara cevap verememesi, âlemleri çekip çeviren her bir ruhun (kuvvenin) sahip olduğu bilincin, kendine deruhte edilen görevleri aşamayacak kadar sınırlı olduğunu göstermektedir.⁷⁷

Meleklerin Âdem'e secde etmeleri, bu ruhların ve güçlerin Âdem'e boyun eğdirildikleri ve onun bu konudaki sünnetullahı bilmesi, dolayısıyla, kâinatı geliştirmede ileriye doğru götürmede bunları kullanmasından ibarettir. İblis'in Âdem'e secde etmeyerek büyüklük taslaması, insanın kötülük ruhunu kendine boyun eğdirmekten ve her türlü çekişme ve sürtüşmenin kaynağı olan kötü çağrışımların fısıltısına engel olmada çaresizliğini temsil etmektedir. Eğer bu güç de insana boyun eğdirilse idi, bir zaman sonra insanların melekten farkı kalmazdı. Başka bir deyiş ile insan, insan olma özelliğini yitirirdi.⁷⁸

Abduh, kıssa ile ilgili ayetlerde yaptığı bu açıklamalardan sonra kıssadaki temsili şöyle açıklamaktadır:

Ayette geçen 'cennet' kelimesiyle rahat ve nimet kastedilmiş olması ön görülür. Zira insan, dalları bir birine geçmiş sık ağaçlı bahçelerde tat alacağı manzara, yiyecek, içecek, hoş koku, hoş ses, gölge vb. gibi şeylerle karşılaşır. Nitekim Allah, söz konusu kıssanın Tâhâ 20/118-119. ayetlerindeki varyantında şöyle buyurmuştur: "*Orada ne aç kalırsın ne de çıplak. Yine orada susuzluk da çekmezsin, güneşin sıcağından da etkilenmezsin*" Ayrıca cennette/bahçede bulunmanın mutlulukla ifade edilmesi yaygın bir kullanımdır.⁷⁹

Âdem kelimesinden de insan türü kastedilmiş olmalıdır. Tıpkı bir kabileye kabilenin en büyük atasının isminin verilmiş olması gibi. Zira Arapça'da "Kelb şöyle yaptı" denir. Buradaki 'Kelb' ile Kelb kabilesi kastedilir. Bu tür kullanımlar Arapça'da yaygın olduğu unutulmamalıdır.⁸⁰

'Ağaç' kelimesinden de muhtemelen kötülük ve emre itaatsizlik kastedilmiştir. Nitekim Allah "hoş söz" kavramını temsili anlamda "hoş ağaç" ifadesiyle kullanmıştır. Yine "kötü söz"ü "pis ve habis ağaç" deyişimiyle ifade etmiştir.⁸¹

Abduh'a göre Allah, insan türünü üç aşamadan geçirmiştir. Bu aşamalardan ilki çocukluk aşamasıdır. Bu aşamada gam ve keder söz konusu olmadığı gibi hayat sadece oyun ve eğlenceden ibarettir. Bu aşamadaki insan bir çocuk misali ağaçları sık, dalları bir

⁷⁷ Reşid Rizâ, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 232; Ammâra, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, IV. 144.

⁷⁸ Reşid Rizâ, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 233; Ammâra, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, IV. 144.

⁷⁹ Reşid Rizâ, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 233; Ammâra, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, IV. 145.

⁸⁰ Reşid Rizâ, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 233; Ammâra, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, IV. 145.

⁸¹ Reşid Rizâ, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 233; Ammâra, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, IV. 145.

birine girmiş, meyveleri olgunlaşmış, nehirler akan, kuşları ötüşen bu cennetin daimi kalıcısıymış gibi davranır. Bu aşamayı Allah şu ayetle ifade etmiştir: “*Sen ve eşin beraberce cennete yerleşin*”⁸²

Abduh, Âdem kelimesinin insan türü olduğu halde buna bir de “zevc” kelimesinin eklenmesi, cennete yerleşmenin kadın ve erkek bütün herkesi içine aldığına ve kadının yeteneğinin beşerî bütün hususlarda erkeğin yeteneği gibi olduğuna dikkat çekmek için olduğunu belirtir. Ardından da değerlendirmelerini şöyle sürdürür: “Âdem ve Havvâ’ya “*dilediklerinden yemeleri*” emrinin verilmesi hoş olan şeylerin mübah olduğunu ve hayrın bilgisinin ilham edildiğini ifade eder. ‘Ağacın yasaklanması’ ise, kötülük bilgisinin ilham edildiğini ve fitratın da kötülüğün çirkinliğini ve ondan sakınmak gerektiğini gösterdiği anlamına gelir. Bu iki ilham insanın yaratılış aşamalarından ikinci aşamada meydana gelir. “*Ona iki yolu gösterdik*”⁸³ ayeti bu ikinci aşamayı imler. ‘Şeytan’ın vesvese vermesi ve onların ayaklarını kaydırması’ beşer ruhuna yavaş ve o ruhta kötülüğün çağrışımını güçlendiren çirkin ruhun görevi anlamına gelir. Yani; insan fitratında, aslolan takva ve hayır çağrışımının daha güçlü olmasıdır. Bundan dolayı insan kötülüğe ancak şeytanın kendisine yavaşması ve vesvese vermesi neticesinde bulaşır.⁸⁴

‘İnsanın cennetten çıkarılması’ insanın doğal fitratından çıkarak imtihan ve meşakkatle karşılaşmasının temsili anlatımıdır. ‘Âdem’in bir takım kelimeleri alması ve tövbe etmesi’⁸⁵ selim fitratın, kötü işlerin ardından gelen cezalardan ders çıkarması, sıkıntı ile karşılaştığında Allah’a sığınması gerektiği anlamına gelir. ‘Allah’ın onun tövbesini kabul etmesi’⁸⁶ Allah’ın insanlara, her sıkıştıklarında çıkış kapısı göstermesi, insanın da bundan ders alıp Rabbine sığınması ve böylece imtihan tuzağından kurtulması anlamına gelir.”⁸⁷

Abduh, Allah’ın Âdem ve Havvâ’ya hubûtu (inmeyi) iki kez emrettiğini söyler. Birinci hubût, onların cennetten çıktıktan sonra veya bu içinde buldukları aşamadan çıktıktan sonra içine girdikleri ruhsal hâli bildirmektedir. Buna göre bu hâl, düşmanlık ile yeryüzünde istikrarı ve oradan faydalanmayı, ayrıca orada ebedi kalmamayı gerektirir.

İkinci hubût ise onların itaat etmeleri ile günaha bulaşmaları ve bu iki durumun etkilerini bildirmektedir. Zira bu aşamanın içinde bulunan insan, sürekli ve kuşatıcı bir isyanın içinde olmadığı gibi sürekli olarak hidayette de değildir. Bu aşamada artık her şey onun çalşıp çabalamasına bağlıdır. Böylece artık her kim hidayet yoluna girerse kurtuluşa erip mutlu olur. Her kim de bu yoldan yüz çevirirse hüsrana uğrayıp bedbaht olur. Allah’ın ‘in-

⁸² Reşid Rızâ, *Tefsiru’l-Menâr*, I. 233-234; Ammâra, *el-A’mâlü’l-Kâmile*, IV. 145-146.

⁸³ Beled 90/10.

⁸⁴ Reşid Rızâ, *Tefsiru’l-Menâr*, I. 234; Ammâra, *el-A’mâlü’l-Kâmile*, IV. 145-146.

⁸⁵ Bakara 2/37.

⁸⁶ Bakara 2/37.

⁸⁷ Reşid Rızâ, *Tefsiru’l-Menâr*, I. 234; Ammâra, *el-A’mâlü’l-Kâmile*, IV. 146.

me'yi iki kez ifade etmesindeki sırrın bu olduğunu söyleyen Abduh, bu kelime ifadeye sırf pekiştirme katması için tekrarlanmamıştır, demektedir. Bu açıklamalardan sonra Abduh, "Dedik ki: Hepiniz oradan inin." ayetinin, nimet ve rahatlığın artık sona erdiğini ifade ettiğini söyler. Böylece insanın önünde artık iki yol vardır. Bu yollar; 'hidayet-delalet', 'iman-inkâr', 'felah-hüsran' olup dileyen artık hidayeti seçerek mutlu olur, dileyen de delaleti seçerek bedbaht olur.⁸⁸

Abduh'un söz konusu kıssa bağlamında Allah'ın tarihî bilgi vermek gibi bir hedef gözetmediğinden söz etmesi; bu kıssanın temsilî bir karakter taşıdığını özellikle belirtmesi; Âdem'in ilk insan olması ve tüm insanların Âdem-Havvâ çiftinden çoğalması gibi yaygın inanışların Kur'ân naslarına dayanmadığını söylemiş olması bu kıssanın Abduh'un zihninde tarihsel bir hadise olarak algılanmadığı şeklinde değerlendirilmiştir. Ayrıca kıssayı batınî karakterli bir şekilde yorumlamış olması mezkûr kıssanın adı konulmamış bir demitolojizasyon örneği olarak görülmesine yol açmıştır.⁸⁹

Abduh'un yukarıda geçen bu batınî yorumları⁹⁰ hakkında adı konulmamış bir demitolojizasyon yöntemi olduğu ifadesine karşılık onun dinî ve siyasi görüşleriyle ilgili yapılmış bir çalışmada bu iddiaların doğru olmadığı şu şekilde savunulmuştur:

"Abduh Kur'ân kıssalarını aklın önünde bir engel olarak değil inancı ifade eden ve onu sistemleştiren, ahlaki özetleyen ve bu konuda öğütler veren, ibadetlerin etkisini pekiştiren dolaylı bir anlatım tarzı olarak görmek istemektedir. Fakat bu, Hıristiyan dünyasında, İncil'de yer alan hikâyelere 'mitolojik söylem' gözü ile bakan görüşten farklıdır. Son görüş, kıssaları genelde soyut bir hakikatin hayali temsilleri olarak kabul etmekte, kıssanın tarihi olarak doğruluğuna yer vermemektedir. Batıda kıssa bir 'mit' olarak kabul edilmekte, dünyayı bilim öncesi bir zihniyetle algılama ve onun hakkında belli bir tarzda konuşma olarak görülmektedir. Kıssa, nesneleşmeyen güçlerin nesnelleştirilen özel bir anlatım biçimidir. Carl Jung ve Bultmann'ın ifadesiyle mit, 'yararlı bir düzmece'dir. Abduh ise kıssaların akla uygun bir yorumunu vermekte, bunların zahiri mananın ötesinde zihni daha derin düşüncelere yöneltme maksadına yönelik olabileceğini kaydetmektedir. Abduh, yukarıda özetlediğimiz aklın Kur'ân'ın yorumundaki rolü konusundaki öz düşüncesinden de anlaşılacağı gibi gaybî haberlerin ve kıssalarda belirtilen hususların insan zihnini tatmin edecek bir şekilde tevîl edilmesini 'caiz' olarak nitelendirmekte ve bunların bir dogma olarak kabul edilmesini asla savunmamaktadır. Bunun da ötesinde batıda kıssa, bilimsel düşünceyle uzlaşması

⁸⁸ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, I. 235; Ammâra, *el-A'mâlü'l-Kâmile*, IV. 147.

⁸⁹ Öztürk, *Kıssaların Dili*, s. 97.

⁹⁰ Batınî geleneğe bağlı müelliflerin kıssa hakkındaki yorumları içerik olarak Abduh'un yorumuyla aynı olmasa da yaklaşımları ve zahiri anlamdan uzaklaşma noktasında kesişmektedirler. Ayrıca İsmâîli yorumlar için bkz. Henri Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Hüseyin Hatemi, İstanbul 2013, s.174-179; Mustafa Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum*, Ankara 2014, s. 422-427.

gerekmeyen ve hatta bilime göre 'absürd' olabilen bir anlatım tarzına sahipken Abduh, Kur'ân kıssalarının kozmolojik, antropolojik ve daha ileride existansiyel bir ifade biçimi olarak yorumlanmasının mümkün olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Bu yaklaşıma göre sözgelimi, Âdem'in yeryüzüne inişi' bütününü kaldırılıp atılmıyor, bu tür bir kıssanın, bizi şu ya da bu şekilde bir kargaşaya götüreceği beyan ediliyor. Ancak bunların modern ve mitsel olmayan bir şekilde yeniden yorumlanması gereği dile getiriliyor."⁹¹

Mustafa Öztürk, Abduh'u ibra etmeye yönelik Bultmann'ın mitoloji hakkındaki görüşlerine ilişkin yapılan bu değerlendirmelerin yanlış veya eksik olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca ilgili yazarın, "Abduh, Kur'ân kıssalarının kozmolojik, antropolojik ve daha ileride existansiyel bir ifade biçimi olarak yorumlanmasının mümkün olduğunu göstermeye çalışmaktadır." şeklindeki cümlesi, esas itibarıyla Bultmann'ın demitolojizasyon dediği şeye işaret ettiğini belirtmiştir.⁹²

Değerlendirme ve Sonuç

Abduh, Âdem kıssası konusunda varit olan rivayetleri İsrâiliyyât bağlamında değerlendirerek reddetme yoluna gitmiştir. Bu bağlamda kıssada ilk insanın Âdem olup olmadığı hususunu irdelemiş ve ilk insanın Âdem olmadığı, ondan önce başka insanların ya da akıllı varlıkların yaşadığı sonucuna varmıştır. Abduh'un kıssa bağlamında ele aldığı bir diğer konu Havvâ'nın yaratılışıyla ilgilidir. Bu hususta Tevrat'ta geçen Havvâ'nın Âdem'in kaburgasından yaratıldığı bilgisine değinmiş ve bu bilginin asılsız olduğunu belirtmiştir. Kıssada geçen cennetin de müminlere vaat edilen sonsuzluk yurdu değil, yeryüzünde bulunan bir bahçe olduğu üzerinde durmuştur.

Abduh'un kıssaya bir diğer yaklaşım şekli ise kıssanın temsîli olduğuna yöneliktir. Kıssanın temsîl olması halinde Âdem'in ismetini tartışmanın yersiz görüleceğini belirtmiştir. Yine bu bağlamda melek ve şeytan konusuna değinmiş ve bu iki varlığın ontolojik mahiyetlerini sorgulamıştır. Bu hususta selevin görüşüne yer vermiş olsa da kıssaya temsîli yaklaşmanın oluşturduğu esnek atmosferden istifadeyle uzun uzadıya melek ve şeytanın ontolojik birer varlık olmadıklarına işaret etmiştir. Sonuç olarak da bu varlıkların tabiata mündemç bir kuvve/güç ya da müstakil bir varlıkları olmayan, insanların ruhlarında bulunan hayrı ilham eden, şerri vesvese eden ruhlar olarak değerlendirmiştir.

Söz konusu kıssanın temsîlî anlamda insanın geçirdiği evrelere de işaret ettiğini belirten Abduh, "*Sen ve eşin cennete yerleşin ve oradaki ürünlerden dilediğinizi bol bol yiyin.*" ifadesinin birinci evre olan çocukluk evresine, "*Şu ağaca yaklaşmayın.*" ifadesinin ikinci evreye, "*Hepiniz orayı terk edin, çikın gidin.*" ifadesinin ise üçüncü evreye işaret

⁹¹ İşcan, *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri*, s. 290-291.

⁹² Öztürk, *Kıssaların Dili*, s. 100.

ettiğini belirtmiştir. Bu anlamda birinci evre, gam ve kederin olmadığı, her şeyin sadece oyun ve eğlenceden ibaretmiş gibi görüldüğü evredir. İkinci evre, temiz olan şeylerin insana helal kılındığı, insana iyiyi kötüden ayırt etme kodlarının yerleştirildiği bir evredir. Son evre ise insanın kendi doğal fitratından çıkarak meşakkatle imtihana tabi tutulduğu olgunluk ve sorumluluk evresidir.

Abduh, söz konusu kıssada geçen cennetin mahiyeti hakkındaki tartışmalara yer verip kıssaya bir yaşanmışlık payesi de vermiş; kıssanın temsil kabilinden değerlendirip gerçekliğinin olmayacağına vurgu da yapmıştır. Ancak Abduh'un yaptığı her iki yorumdan da Âdem ve Havvâ'nın yeryüzündeki ilk insan çifti olduğu sonucu çıkmamaktadır. Buna göre Abduh, insanlık tarihinin başlangıcı hakkında Âdem ve Havvâ'dan daha uzak bir tarihi öngörmektedir.

Abduh, kıssayı yaşanmış bir hikâye olarak mı yoksa tarihsel değere sahip olmayan bir kıssa olarak mı değerlendirdiği konusunda şunlar söylenebilir. Abduh'un Allah'ın kıssalar üzerinden tarih bilgisi vermediğinden söz etmesi, bu kıssanın temsîlî karakter taşıdığını özellikle belirtmesi, kıssanın onun zihninde tarihsel bir olayın nakli olarak algılamadığına işaret etmektedir.

Abduh'un kıssaya getirdiği temsîlî bağlamındaki yorumları ise büyük ölçüde Batini/İsmâilî geleneğine özgü yorumlarla örtüşmektedir. Bu da kıssanın modern dönemde ifadesini bulan adı konulmamış bir demitolojizasyon örneği olarak görülebileceğini gösterir. Demitolojizasyonda kıssanın mitolojik olması gerektiği, Abduh'un ise kıssayı mitolojik olarak değerlendirmedeği şeklinde bir itiraz olabilir. Ancak Abduh, her ne kadar bu kıssanın mitolojik olup olmadığına değinmemiş olsa da söz konusu kıssanın temsîlî olarak nitelenmesiyle mitolojik olması arasında kanaatimizce çok fazla bir fark yoktur. Nitekim her ikisi de sonuçta tarihî gerçekliği olmayan bir anlatımı ifade etmektedir.

Kaynaklar

- Abduh, Muhammed, *Tefsîru Cüz-i Amme*, Kahire trs.
....., *Şerhu Nehcü'l-Belâğa*, Beyrut, 1990.
- Albayrak, İsmail, *Klasik Modernizmde Kur'an'a Yaklaşımlar*, İstanbul, 2010.
- Ammara, Muhammed, *el-A'malu'l-Kâmile li'l-İmâm Şeyh Muhammed Abduh*, Beyrut, 1993.
- Beyzâvî, Nâsiruddîn Abdullah b. Ömer, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, Beyrut, 2003.
- Cebeci, Lütfullah, *Kur'an'a Göre Melek, Cin, Şeytan*, İstanbul, 1998.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh*, Kahire, 2009.
- Corbin, Henri, *İslam Felsefesi Tarihi*, İstanbul, 2013.
- Cürcânî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, *et-Ta'rifât*, Beyrut, 2007.
- Çelebi, "Şeytan", *DİA*, İstanbul, 2010.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, Beyrut, 2007.
- Erbaş, Ali, "Melek" *DİA*, Ankara, 2004.
- Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı: Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İstanbul, 1999.
- Fahreddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Beyrut, 1995.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd, *Me'âni'l-Kur'ân*, Beyrut, 2002.
- Fîrûzâbâdî, Meciduddîn Muhammed b. Yakub, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Beyrut, 1997.
- İbn Arabî, Ebû Bekr Muhyiddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdullah, *el-Futûhâtu'l-Mekkiyye*, Beyrut, 1999.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib, *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Beyrut, 2007.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlidîn Abdulmelik, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Beyrut, 2005.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Cidde, 1998.
- İşcan, Muhammed, *Zekî, Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri*, İstanbul, 1998.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Kahire, 2010.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, Beyrut, 2005.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasen b. Muhammed b. Habîb, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, Beyrut, 2007.

- Mevdûdî, Ebü'l-A'lâ, *Tefhimu'l-Kur'an*, çev. Heyet, İstanbul, 1986.
- Mukâtil, Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân el-Ezdî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, Beyrut, 2003.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *el-Câmiu's-Sahîh*, Riyad, 1998.
- Öztürk, Mustafa, *Kıssaların Dili*, Ankara, 2013.
- ....., *Kur'an ve Aşırı Yorum*, Ankara, 2014.
- ....., *Kur'an'ı Kerim Meali (Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri)*, İstanbul, 2011.
- ....., *Kur'an ve Tefsir Kültürümüz*, Ankara 2010.
- Râğib el-İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'ân*, Kahire, 2003.
- Reşid Rıza, Muhammed Reşid, *Tefsîru'l-Menâr (Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm)*, Beyrut, 2011.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm, *Arâisu'l-Mecâlis*, Beyrut, 2004.
- Semerkindî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. İbrâhîm, *Bahru'l-Ulûm*, Beyrut, 2006.
- Semîn el-Halebî, Şihâbuddîn Ahmed b. Yûsuf, *Umdetu'l-Huffâz fi Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz*, Beyrut, 1996.
- Suyûtî, Celâlüddîn Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîri'l-Me'sûr*, Kahire, 2003.
- Şeyh Sadûk, Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Hüseyin Bâbaveyh el-Kummî, *et-Tevhîd*, Beyrut, trs.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân 'an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, Kahire, 2009.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *es-Sünen*, Beyrut, 1996.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen b. Ahmed b. Muhammed, *Tefsîru'l-Basît*, Riyad, 1430(h).
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzil*, Beyrut, 2003.

Muhammed Abduh's Approaches to Parable of Adam

Citation/©- Şola, H. (2015). Muhammed Abduh's Approaches to Parable of Adam, *Çukurova University Journal of Faculty of Divinity*, 15 (1), 203-228.

Abstract- *The first couple of the human being is Adam and Eve according to common belief in Islamic tradition. However Abduh makes a different interpretation in this matter from the common belief. He said Adam and Eve were actually not the first human couple in his interpretation of the verses about the parable (qissah) in which they take place. He also thought related parable as a symbolic narration signifying phases in the human life. His interpretations on the matter has the same characteristics with the ones concerning esoteric Ismā'īlate in Islamic tradition. Though this way of rendering also has a similarity with the demythologizing which appears in the modern era.*

Keywords- *Abduh, Adam, parable, interpretation*